

Дмитро Бориліук

ІНВЕНТАРІ ШЕПЕТІВСЬКОГО КЛЮЧА XVIII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ КРАЮ

Стаття присвячена вивченню населення Шепетівського ключа на основі використання інвентарних описів XVIII ст. У ній подано характеристику соціальної структури жителів містечок й сіл краю. Окремо проаналізовано національний склад населення ключа, співвідношення корінних мешканців та представників національних меншин.

Ключові слова: Шепетівський ключ, інвентарі, XVIII ст., соціальна структура, національний склад.

Статья посвящена изучению населения Шепетовского ключа на основании использования инвентарных описей XVIII века. В ней подана характеристика социальной структуры жителей местечек и посёлков региона. Отдельно проанализировано национальный состав населения ключа, соотношение коренного населения и представителей национальных меньшин.

Ключевые слова: Шепетовский ключ, инвентари, XVIII в., социальная структура, национальный состав.

The article is devoted to learning of Shepetivka District based of using inventories of 18th century. The social structure characteristic of urban and village residents was shown. The national structure of District, relation between the indigenous population and representatives of national minority was separately analyzed.

Key words: Shepetivka District, inventories, 18th century, social structure, national structure.

Визначальна роль краєзнавчих студій у процесі розвитку історичної науки не підлягає сумніву. Регіоналістика, тобто вивчення історії певного регіону, з урахуванням специфічних, притаманних лише для нього особливостей та характерних рис, доповнює вже відомий базис знань про загальну картину минулих подій, й разом з тим, вводить у сферу наукових зацікавлень нові історичні факти, події, постаті. Залучення до наукового обігу нових джерел, особливо описово-статистичного характеру дає змогу проаналізувати основні

тенденції розвитку й укладу життя будь-якого регіону в певний хронологічний відрізок часу. Однією з важливих проблем, яка потребує особливої уваги та спеціального вивчення, є детальний огляд демографічної ситуації, встановлення соціального та національного складу населення краю, його стратифікацію у досліджуваній період. Демографічна характеристика певного регіону під призвою співвідношення різних його груп та категорій, питома вага міських та сільських мешканців, а також залюдненість території в цілому, мають важливе значення для дослідження соціально-економічного розвитку як на регіональному, так і на державному рівнях.

Мета даної статті полягає у дослідженні соціальної структури та національного складу населення Шепетівського ключа у XVIII ст. Як правило, в XVI –XVIII ст. володіння магнатів поділялись на господарські одиниці – ключі, розміри яких могли бути різними: в залежності від особливостей території, густоти населення, характеру ведення господарства тощо [5, с. 7]. Щодо складу Шепетівського ключа, то в окреслений хронологічний період його територія охоплювала два містечка: Шепетівку й Славуту, а також 13 сіл [10, арк. 1–20].

Будь-яке дослідження, незалежно від його обсягу та рівня наукової значимості, має ґрунтуватися на використанні історичних джерел. Залучення джерельної інформації сприяє глибшому розкриттю поставленої проблеми, вирішенню дослідницьких завдань та аргументованому доведенню своєї думки з приводу того чи іншого явища чи події. Варто наголосити, що в зв'язку з відсутністю зведених статистичних матеріалів для вивчення соціально-економічного розвитку українських земель у XVIII ст. (та й у більш ранні періоди), першочерговими для використання дослідниками є інвентарні описи приватних маєтків. Інвентарі, як документи економічного та юридичного характеру, відображали господарські, правові взаємовідносини між магнатами, орендарями, залежним населенням [5, с. 17]. Статистика даного періоду була далекою від ідеальності, й тому цифрові показники інвентарів подавали наближені до дійсності дані.

У роботі використано інвентарні описи маєтків Шепетівського ключа XVIII ст., які зберігаються у родинному архіві кн. Сангушків. В наш час даний архів знаходиться у Краківському державному архіві. Копії ж інвентарів ключа (у вигляді мікрофільмів) зосереджені у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Це, власне, описи самого містечка Шепетівки та поселень Шепетівського ключа, які хронологічно охоплюють період з кінця 30-их до початку 90-их рр. XVIII ст.. На основі даних мате-

ріалів можна прослідкувати головні аспекти соціального розвитку краю: підрахувати приблизну чисельність населення ключа, простежити його соціальну стратифікацію, національний склад тощо.

Звертаючи увагу на вітчизняну та зарубіжну історіографію поставленої проблеми, необхідно зазначити, що вагоме значення для дослідження мають узагальнюючі праці з історії Волині, в яких проведено аналіз історико-демографічного, соціально-економічного та торговельного аспектів життя регіону в XVII-XVIII ст., зокрема на основі описово-статистичних джерел. Відомості щодо чисельності населення, його динаміку в окреслений період, соціальну структуру тогочасного суспільства, національний склад населення подані в працях В. А. Маркіної [5], О. С. Компан [4], Т. Корзона [13], Т. Н. Брянцевої [3] та ін.

Огляд демографічного розвитку поселень Шепетівського ключа передбачає насамперед вирішення проблеми визначення коефіцієнта диму, тобто встановлення середньої кількості жителів одного оподаткованого будинку. Історичні пошуки обрахунку коефіцієнта диму привели до різних трактувань та концепцій. М. Ф. Владимирський-Буданов визначав середню чисельність жителів диму в 5 осіб. М. Г. Крикун наголошує, що на Волині у XVIII ст. мешкало 6,5-7 осіб в одному в димі. Ще більшу кількість мешканців диму (10-11 осіб) подає І. О. Ворончук. Все ж, у даній статті ми будемо послуговуватись демографічними дослідженнями О. І. Барановича, який визначив середню чисельність диму в 6 осіб (цей показник підтримувала у своїх працях і О. С. Компан), і який давав можливість щонайменшого зростання населення [2, с. 195].

На основі інвентарів Шепетівського ключа даного періоду можна отримати відомості про заселеність краю. Прикладом цього є інвентар м. Шепетівки за 1740 р. [8, арк. 1-12]. У ньому всі будинки містечка поділено на дві групи: «християнські» (сюди зараховано і католиків, і греко-католиків) та «жидівські» (єврейські). В 1740 році в Шепетівці нараховувалось 171 «християнський» будинок (дим) і 25 димів євреїв [8, арк. 3-8]. Застосувавши середній коефіцієнт диму, можна обрахувати населення містечка в 1170 – 1190 жителів.

Ще більш інформативним є інвентарний опис Шепетівського ключа за 1764-1765 рр. [10, арк. 1-100]. У ньому, насамперед, чітко названо всі поселення, які склали Шепетівський ключ, подана характеристика кожного з них (кількість димів, число робочої худоби, фільварки, повинності тощо). Згідно даного інвентаря, в м. Шепетівці вже був 241 дим (із них 56 було єврейськими) [10, арк. 3-10 зв.], в м. Славуті – 102 дими [10, арк. 12-18].

Серед сільських поселень ключа порівняно великими та більш розвиненими (якщо брати до уваги заселеність та господарсько-економічний стан) було кілька. Серед них варто виокремити с. Міньківці, де в 1764 р. нараховувалось 87 димів [10, арк. 25-27], с. Бачманівка – 57 димів [10, арк. 28-29], с. Пузирки – 49 димів [10, арк. 32-33]. Нижче наведено таблицю кількості димів у селах ключа, що дасть можливість порівняти названі поселення з іншими в плані демографічному.

Таблиця 1.

Кількість димів у сільських поселеннях Шепетівського ключа в 60-их рр. XVIII ст. [складено на основі матеріалів ЦДІАКУ: 10; 11;]

Село	Кількість димів	Село	Кількість димів
Міньківці	87	Ожеговці	39
Бачманівка	57	Бугаївка	30
Пузирки	49	Саліха Велика	27
Чернятин	46	Саліха Мала	18

У інвентарних описах Шепетівського ключа 70-80-их рр. XVIII ст. число димів в Шепетівці коливалось від 241 до 252. Польський дослідник Т. Корзон нараховував 241 будинок в м. Шепетівці, станом на 1788 рік [13, с. 301], проте у нього відсутній поділ на «християнські» та «єврейські» дими. Отже, маючи точну кількість димів у Шепетівському ключі та беручи за основу обрахунку коефіцієнт диму в 6 осіб, можна встановити, що в другій половині XVIII ст. в Шепетівці мешкало від 1450 до 1500 жителів; в Славуті – від 650 до 750. Найбільшим серед сільських поселень ключа у 70-80-их рр. XVIII ст. було с. Міньківці, в якому в 1772 р. нараховувалось 90 димів [12, арк. 27-29].

Досліджуючи соціальну структуру населення Шепетівського ключа, варто зазначити, що на українських землях XVII-XVIII ст. ст. (як і в інших державах Європи), з розвитком ремесла та торгівлі в містах та містечках виокремились три відмінні одна від одної соціальні групи населення:

1) міська верхівка (патриціат): сюди входили міські урядники, заможні та впливові купці й лихварі, ремісничя верхівка. Всі вони утворювали тонкий прошарок міського патриціату;

2) міське поспільство – куди входили повноправні міщани: середні торговці, майстри, ремісники. Вони, в цілому, формували основну частину міського населення;

3) міські низи (плебс) – найбідніша маса населення. Сюди входили дрібні торговці, підмайстри, учні, слуги, наймити [4, с. 83]. У середовищі міських низів існували такі категорії як халупники й коморники, зокрема, в 1740 р. в м. Шепетівці мешкало 3-4% коморників [8, арк. 6-7].

Проте, така диференціація населення краю не є вичерпною, оскільки в містечках та селах ключа проживали й ті верстви, які не підлягали загальному оподаткуванню та юрисдикції власників чи орендаторів поселень. В даному випадку йдеться про шляхту й духовенство, які хоч і не становили великого відсотку в міському середовищі, але були однією з складових загальної структури соціуму в краї.

За своїм матеріальним становищем шляхта не була однорідною: в поселеннях проживали відповідно більш та менш заможні представники даного стану. Згідно інвентаря м. Шепетівки за 1740 р., 7 шляхетських родин (Завадські, Домбровські, Солудські та ін.) мали слуг і наймитів, а також нерухоме майно: «винниці, стодоли, комори...» [8, арк. 2-3]. Решта, а це 4 родини, яких зараховано до шляхетського стану, – були менш заможні й мали платити чинш на рівні з міським населенням. Усіх шляхетських родин було 11 [8, арк. 2], що становило близько 6% від загальної кількості жителів.

У інвентарному описі за 1764-1765 рр. в м. Шепетівці нараховано 18 шляхетських родин (7,5 % жителів) [10, арк. 6]; в м. Славуті – 4 шляхетські родини [10, арк. 15], що становило 4% від загального числа мешканців. Для прикладу, у с. Пузирках зазначено 10 шляхетських будинків [10, арк. 22-23]; в с. Бугаївка – 7 [10, арк. 40]; в с. Саліха Мала – 3 [10, арк. 33].

Отже, відповідно до інвентарних даних XVIII ст. шляхтичі в соціальній структурі населення краю займали привілейоване становище, хоча за майновим статусом у їхньому середовищі не було рівності. Сумарна чисельність шляхти в Шепетівському ключі коливалась від 3 до 8 % загальної кількості жителів.

Роль церкви та духовенства у житті краю, як і всієї Волині даного періоду, була вагомою. Зокрема, церква не підлягала світській владі, духовенство користувалось рядом пільг та привілеїв. Крім того, для церкви виділялися юридики: земельні угіддя, або ж, цілі села; за-

лежне населення зобов'язувалось виконувати повинності на користь церкви; самі власники поселень часто забезпечували духовенство продуктами харчування, грішми тощо.

У досліджуваній період в Шепетівці діяла греко-католицька церква в ім'я Св. Архістратиґа Михаїла, хоча точної дати її будівництва, на жаль, не відомо. М. І. Теодорович висловив думку, що церкву було збудовано у 50-их рр. XVIII ст. Основою цього припущення є факт виявлення Євангелія 1748 року видання, в якому міститься запис, що воно було куплено в 1752 р. для храму в місті Шепетівці. У другому Євангелії також міститься запис про те, що воно у 1759 р. подаровано у храм м. Шепетівки [7, с. 680].

Щодо сільських поселень ключа, то в них також діяли католицькі костели та уніатські церкви, проте усі вони були порівняно невеликих розмірів й у інвентарних описах даного періоду про них подано лише фрагментарні відомості. Наприклад, в інвентарі 1764-1765 рр. є згадки про церкву в с. Пузирках [10, арк. 24].

У сільських поселеннях ключа соціальна стратифікація та структура населення були дещо відмінними від містечок, тому висвітлення критеріїв та ознак соціального поділу жителів сіл заслуговує на окремий розгляд. Зокрема, основними ознаками поділу селян на категорії (як у XVIII ст., так і в більш ранні періоди) була кількість землі, якою вони володіли та число робочої худоби.

Селянські господарства поділялись на «піші», «поєдинкові», «парові», «потрійні», «плугові». Дані назви виникли у чиншових помістях, в яких при оподаткуванні селян за основу брали «тягло» (тобто, кількість робочої худоби: волів, коней). Відповідно до цього критерію, пішими називали тих селян, які не мали тягла; поєдинкові мали 1; парові – 2; потрійні – 3; плугові – 6 волів чи коней [5, с. 45].

Зважаючи на цей поділ, піші селяни в Шепетівському ключі XVIII ст. складали від 25 до 45 % від загального числа підданих (їхня кількість варіювалась в кожному окремо взятому селі). Вони працювали без інвентаря, відбуваючи пішу панщину. Тяглі селяни поділялись на окреслені вище категорії й відповідно становили:

а) поєдинкових (мали одного вола або коня) – від 30 до 50 %. Наприклад, в с. Мінківці їх було 40-44% [11, арк. 25-27]; в с. Чернятин – 30-35% [11, арк. 31-33];

б) парових (мали пару робочих волів чи коней) – від 25 до 35%: наприклад, у с. Пузирках – 30 - 35 % [11, арк. 21-24], у с. Мінківці – 25 -30 % [11, арк. 27-28];

в) плугових – їхня кількість у поселеннях ключа була порівняно невеликою, близько 6 – 10 % від загального числа жителів. Для прикладу, в с. Саліха Велика їх було 6% [10, арк. 26 - 27].

Отже, на основі інвентарних описів XVIII ст. можна простежити соціальну структуру населення містечок та сіл Шепетівського ключа, підрахувати кількість димів у кожному поселенні, виокремити та охарактеризувати основні соціальні групи та прошарки тогочасного суспільства.

Розпочинаючи розгляд питання національного складу населення в краї в окреслений період, слід зауважити, що його доцільно проводити окремою характеристикою усіх національностей, котрі мешкали на даній території. Оскільки факт співжиття корінного населення та представників інших національних меншин відігравав певну роль в соціально-економічній історії регіону, то на цьому питанні варто зосередити увагу настільки, наскільки дозволяють виявлені та опрацьовані джерела.

Серед усього населення основну групу становили українці – корінні жителі регіону. Сумарна їх чисельність не була сталою і змінювалась у відповідності з певними хронологічними періодами. Зокрема, у другій половині XVII ст. – за часів війн та розрухи, відбувався масовий відтік єврейського та польського населення з території Волині. Українці в той час становили від 80 та більше відсотків населення.

З XVIII ст. співвідношення між корінним населенням та національними меншинами змінилось. Щодо території Шепетівського ключа, то приблизну чисельність українців у ньому можна прослідкувати за інвентарними описами XVIII століття. Так, у 1740 р. в м. Шепетівці нараховувався 171 «християнський» будинок. Апелюючи до думки деяких вітчизняних дослідників, підтримуємо тезу про те, що джерелом вивчення національного складу населення міст та містечок поряд з різними відомостями випадкового характеру, є прізвища та імена людей в податкових та інвентарних списках [4, с. 92]. Отже, на основі інвентарного списку міщан та його аналізу впливають українські імена та прізвища (наприклад, Іван, Федір, Василь, Петро; Кузьмінчук, Адамчук, Левадний та ін.). Тому можна зробити висновок, що в Шепетівці у 70 % будинків проживали українці [8, арк. 3-7]. У наступні роки чисельність українців в ключі, становила від 45 до 60 % від загального числа жителів.

Однією з етнічних груп, які населяли край у досліджуваній період, були поляки. У 40-х рр. XVIII ст. окрім представників шляхет-

ського стану, у м. Шепетівці проживало близько 12 – 15 % поляків [8, арк. 3-7]. Подані відсотки були виведені на основі аналізу прізвищ та імен очевидно польського походження: Теодор, Якуб, Стефан, Казимерж, Островський та ін. У 60-х рр. чисельність польського населення у містечку зростає, складаючи 16 – 20 % усіх жителів [10, арк. 2-10]. Інвентарні дані по м. Славути подають близько 9-11% польського населення [10, арк. 15-17].

У сільських поселеннях ключа частка поляків серед населення була значно меншою – близько 6-10 %. Для прикладу, в с. Мінківцях було 7-8 % поляків [10, арк. 18-19]; в с. Саліха Велика – 5% [10, арк. 28-29]. Тобто, можна зробити висновок, що здебільшого польське населення віддавало перевагу оселенню у містах та містечках, де воно мало змогу швидше здобути широкі права, керівні посади, краще матеріальне становище, ніж у селах.

Ще однією етнічною групою населення краю були євреї. Як правило, селилися вони переважно у містах та містечках, утворюючи райони спільного проживання [6, с. 51]. В краї, як і у всій Речі Посполитій, єврейська громада продовжувала користуватися особливими правами та привілеями: євреї були звільнені від сплати загальнодержавних податків, й платили т. зв. поголовне на більш вигідних умовах. Вони не підлягали міській владі та судам, а лише владі своїх общин (кагалів та прикагалків). Власне, євреї Шепетівщини відігравали значну роль у міському та сільському житті: займалися торгівлею, лихварством, виготовленням та продажем спиртних напоїв; розвивали кредитні відносини тощо. Сила та багатство євреїв підтримувалися їхньою єдністю, оскільки сама громада була міцним соціальним утворенням одновірців-їудаїстів й доступ до неї неєвреям був закритий.

Щодо чисельності єврейського населення в ключі, то вона не була сталою. Так, ще до середини XVII ст. єврейська громада краю була малочисельною. Станом на 1635 рік у Славути проживало 50-55 євреїв, в Шепетівці – 60-70 [1, с. 28]. Період з середини XVII до початку XVIII ст. характеризується майже повним зникненням єврейської громади з території Волині, що було викликано подіями Визвольної війни, розрухою та фізичним винищенням єврейського етносу.

Вже з початку XVIII ст. розпочинається новий етап у житті єврейської громади на теренах досліджуваного регіону. В інвентарному описі м. Шепетівки за 1740 р. подано 25 єврейських димів [8, арк. 8] (це становило близько 150 осіб), що складало 13 % від загальної чисельності димів у містечку. 16 єврейських будинків знахо-

дилося на ринковій площі (в центрі містечка), а 9 родин проживали в «халупах» [8, арк. 8].

Відповідно до інвентарного опису Шепетівського ключа за 1764 – 1765 рр., у Шепетівці вже було 56 єврейських будинків [10, арк. 7-9], що становило 22 – 23 % від загальної кількості димів у містечку. У м. Славуті, із 102 димів 20 були єврейськими [10, арк. 15]. Нижче наведено таблицю щодо відсоткового співвідношення християнського та єврейського населення Шепетівки.

Таблиця 2.
Співвідношення християнських та єврейських димів
в м. Шепетівці у XVIII ст.

[складено на основі матеріалів ЦДІА України у Києві: 8; 9; 10; 11;]

Рік	Кількість димів в м. Шепетівці	Із них «християнських»	Єврейських	Відсоток «християн»	Відсоток євреїв
1740	196	171	25	87	13
1763	239	190	49	79	21
1764	241	185	56	77	23
1772	241	173	68	72	28
1782	252	179	73	71	29

У сільських поселеннях ключа даного періоду, згідно інвентарних описів, євреїв не було окремо виділено, але якщо брати до уваги єврейські імена та прізвища (такі, як Лейба, Хаїм, Янкель, Гошкович та ін.), то можна зазначити, що в с. Мінківці було 7 єврейських димів [10, арк. 17-18]; в с. Чернятин – 6 [10, арк. 50-51]; в с. Пузирки – 3 дими [10, арк. 26-27]. В інших селах ключа число єврейських димів коливалось від 2 до 9.

На підтвердження даних про чисельність єврейської громади в м. Шепетівці можна звернутися до перепису євреїв у Кременецькому повіті за 1765 р. [1, с. 28-47]. Хоча він і вважається неповним (власне, тут не зазначено імен та прізвищ євреїв, кількості димів у містах та містечках; кількості та назви сільських поселень в повіті), та все ж дає змогу, хоч оглядово, визначити чисельність єврейської громади.

У м. Шепетівці, згідно перепису, проживало 317 євреїв [1, с. 30], що відповідає кількості димів, які зазначені в інвентарному описі Шепетівського ключа за 1764 – 65 рр.: 56 димів, в середньому по 5,5 – 6 осіб у кожному димі. Єврейська громада у селах повіту, на жаль, не подана

окремо по кожному поселенню. У повіті було виділено спеціальні територіальні округи, в яких, залежно від густоти населення, об'єднано певну кількість сіл навколо міста чи містечка. Відповідно до даних перепису, у Шепетівському «окрузі» (тобто по селах, більшість з яких складала Шепетівський ключ) нараховано 73 євреї [1, с. 31].

У наступні роки (кінець 60-х – 80-ті рр. XVIII ст.) чисельність євреїв у Шепетівці зростає, досягаючи майже третини від усіх мешканців містечка. У селах ключа в даний період проживало від 6-8 до 12-17 єврейських родин в кожному.

На жаль, в інвентарях Шепетівського ключа XVIII ст. немає відомостей про представників інших національних меншин: вірменів, волохів, караїмів, циган, німців тощо. Проте, можна припустити, що на території ключа могли перебувати поодинокі представники даних етносів (наприклад, цигани, яких було чимало в той час на Волині [3, с. 85]).

Підсумовуючи розгляд питань соціальної структури та національного складу населення Шепетівського ключа, варто зазначити, що в даному аспекті населені пункти краю мало чим відрізнялися від більшості міст та сіл Волині, підпорядковуючись типовій схемі поділу суспільства на заможні верстви, міське поспільство та міські низи, або бідноту. Привілейоване становище у краї займала шляхта та духовенство, які користувалися рядом пільг та привілеїв, затверджених для них з боку власника поселення чи королівською владою.

Національний склад населення не був однорідним: поряд з українцями проживали поляки, євреї та представники інших національних меншин. З другої половини XVIII ст. чисельність українців у містечках ключа вже не була домінуючою й становила трохи більше половини усіх жителів. Поляки склали близько 12 – 16 % мешканців ключа, зокрема можна простежити тенденцію збільшення їхньої питомої ваги в містечках краю. Зростає і чисельність єврейської громади, яка в м. Шепетівці досягає майже третини усіх жителів. У сільських поселеннях краю кількість євреїв була значно меншою: як правило, від 3 до 12 родин в селі.

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1888. – Т. 2. – Ч. 5. – С. 28-47.
2. Атаманенко В. Б. Джерела вивчення демографії Волині XVI – першої половини XVII ст. / В. Б. Атаманенко // Український історик. – 2004. – № 1-2. – С. 187-201.

3. Брянцева Т. П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. / Т. П. Брянцева // Вісник КДУ: серія історії. – К., 1981. – Вип. 21. – С. 79-87.
4. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К., 1963. – 387 с.
5. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. / В. А. Маркина. – К., 1961. – 232 с
6. По тропам истории еврейского народа / [Под ред. Ш. Бронштейна]. – Тель-Авив, 1991. – 507 с.
7. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1893. – Т. III. – 710 с.
8. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК). – КМФ (колекція мікрофільмів). 15. – Оп. 3. – Спр. 89.
9. ЦДАУК. – КМФ. 15. – Оп. 3. – Спр. 90.
10. ЦДАУК. – КМФ. 15. – Оп. 3. – Спр. 93.
11. ЦДАУК. – КМФ. 15. – Оп. 3. – Спр. 96.
12. ЦДАУК. – КМФ. 15. – Оп. 3. – Спр. 98.
13. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794): Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego / T. Korzon. – Kraków; Warszawa, 1897. – Т. I. – 467 s.